

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІКадырбек А.¹, Рысалды Қ.Т.²¹2-ші оқу жылының магистранты, мамандығы «М059-Шетел филологиясы»,²филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы

ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан,

e-mail: kad.aidanaa16@gmail.ru; Ryssaldy @yandex.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемнің тілдік бейнесінің ұғымы, әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктері мен негізгі түсініктері қарастырылады. Әлемнің тілдік бейнесі - қазіргі лингвистиканың өзекті бағыты және көптеген ғалымдардың лингвистикалық сипаттамасының объектісі болып табылады. Әлемнің тілдік бейнесі тұрғысынан ғалымдар көзқарастарының дамуына шолу жасалып, ар-ұят концептісінің паремиялық қабаты талдауға алынған.

Түйінді сөздер: әлемдік тілдік бейнесі, тіл, мәдениет, дүниетаным, ар-ұят концептісі.

Тіл - халықтың тарихы мен мәдениетін, оның талғамы мен танымын және болмысын сақтауға қабілетті символдық жүйе және мәдениеттің көрсеткіші болып табылады. Тіл адамның бүкіл тарихында дүниені концептуалды ассимиляциялаудың барлық жолдарын қамтиды. Бұл ойды, білімді меңгерудің, білімді зерттеудің күрделі тәсілі, сөйлеудің және ойды ауызша тұжырымдаудың күрделі механизмі [1]. Тіл мен мәдениеттің арақатынасы тілдің ойлаудың дамуын көрсетіп, мәдени мұраны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуге ықпал ететіндігінен туындайды. Бұл көзқарас белгілі бір халықтың идеялары, олардың ұлттық менталитеті мен мәдениетіне сүйене отырып, антропоцентристік көзқарас шеңберінде айқын көрініс табады. Адам өмір бойы дүние тану кезінде өз білімін сөздерде бекітеді. Тілдік формада ұсынылған осы білімнің жиынтығы әлемнің тілдік бейнесі деп аталады. Әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктері және оның табиғаты тілге байланысты, өйткені тіл адамның әлем туралы білімін қалыптастырудың маңызды тәсілі болып табылады. Осылай тілде әлемнің тілдік бейнесі термині пайда болады.

Әр түрлі тілдер әр түрлі адамдар сияқты ерекшеленеді. Олардың әрқайсысында әлем туралы өзіндік түсінік белгіленген. Тіл барлық сөйлеушілердің әлемнің қалай жұмыс істейтіні туралы жалпы түсініктерін көрсетеді. Бұл түсініктер әлемнің мүмкін болатын бейнелерінің бірі болады және әр түрлі тілдерде олар өзгеше көрініс табады, кейде ерекшеліктері өте қатты байқалады, ал кей жағдайда ерекшеліктерін табу өте қиын яғни ол әр түрлі халықтардың мәдениеті, әдет-ғұрпы мен дәстүрлері қаншалықты сәйкес келетініне байланысты болады.

Неміс философы М. Хайдагер адам әлемді сурет ретінде қабылдайды және түсінеді деп жазады; яғни ол үшін әлем суретке айналады және адам әлемді осылай игереді. Философ Макс Фромм «адамның ақыл-ойы мен қиялы бар» және бұл факт оны тек өзінің жеке басын сезіну ғана емес, сонымен қатар әлемде интеллектуалды бағытта болу қажеттілігіне жетелейді деп өзінің ойын

білдірген болатын. Американдық антрополог Роберт Редфилд әлемнің бейнесін белгілі бір адамдарға тән әлемнің көрінісі ретінде анықтайды; бұл қоғам мүшелерінің өздері туралы және олардың іс-әрекеттері, олардың өмірі мен әлемдегі белсенділігі туралы идеялары.

Қазіргі уақытта "әлемнің тілдік бейнесі" терминін әртүрлі білім салаларының көптеген ғалымдары, соның ішінде философ, этнограф, әлеуметтанушы және лингвистер қолданады. Әлемнің тілдік бейнесін зерттеуде адамның ұлттық сипатын зерттеумен қатар әртүрлі ғылыми тәсілдер біріктірілген. Сонымен әлемнің тілдік бейнесі қазіргі лингвистиканың іргелі ұғымдарының бірі болып табылады. Әлемнің тілдік бейнесі – адамның әлемді тануының негізі. Тіл ата-бабаларымыздың “әлемдік бейнесін” қалпына келтіруге мүмкіндік жасайды, тіл арқылы біз тарихымыздағы “әлем бейнесін” елестете аламыз. Әрбір жеке тіл әлемді өзінше жеке-жеке бөлшектермен қарастырады. Қазіргі лингвистикада әр тіл өзінің әлемдік бейнесінің көрінісі болатындығы мойындалған және ол тілде көрініс табады. Сондықтан лингвистикада әлемнің лингвистикалық бейнесі туралы сөз болып отыр.

Әлемнің тілдік бейнесі туралы ілім бір күнде, жылда, тіпті бір ғасырда қалыптаса қоймаған. Ол өз бастауын ежелгі философ ойшылдардың еңбектерінен алады. Аристотель, Платон, Сократ, әл-Фараби сияқты ойшылдар бұл терминге теориялық тұрғыдан анықтама бермегенімен, өз еңбектерінде тілдік сана, таным деген ұғымдар қолданған [1].

Шын мәнінде, әлемнің тілдік бейнесі (Weltbild der Sprache) терминін ғылыми қолданысқа неміс лингвисті Иоганн Лео Вайсгербер 30-шы жылдары енгізген. Өзінің "Туған тіл, ойлау және әрекет арасындағы байланыс" («Связь между родным языком, мышлением и действием») атты мақаласында. Вайсгербер адам санасының әлемнің тілдік бейнесінен салыстырмалы түрде еркіндігіне мүмкіндік берді, бірақ өз аясында, яғни белгілі бір тұлғаның өзіндік ерекшелігі әлемнің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігімен шектеледі: осылайша, ағылшын халқы әлемді қазақ халқы немесе орыс халқы көргендей көре алмайды. Вайсгербер біздің көзқарастарымыз ана тілімізбен тікелей байланысты дейді: тіпті жеке тәжірибеміз бізге басқаша нәрсені көрсете алатын болса да, біз өз ана тіліміз берген дүниетанымға адал болып қала береміз.

Әлемнің тілдік бейнесіне беретін негізгі сипаттамалар төмендегідей: 1) әлемнің тілдік бейнесі, біріншіден, этнос пен тілдің тарихи дамуы нәтижесінде, екіншіден, олардың әрі қарай өзіндік жолмен дамуынан қалыптасады; 2) әлемнің тілдік бейнесі уақыт кеңістігінде өзгеріп, кез келген тірі ағза тәрізді дамып отырады, яғни тікелей (диахрониялық) мағынада әрбір келесі даму кезеңінде бұрынғысына сәйкес келе бермейді; 3) әлемнің тілдік бейнесі әлемді көру мен оны тіл құралдарымен бейнелеудің тілдік және мәдени өзгешелігін бекітуге мүмкіндік туғыза отырып, тіл мәнін біртекті түзеді; 4) әлемнің тілдік бейнесі жалпылықтың (общность) біртекті өзгеше өзіндік санасында көрініс тауып, келесі ұрпаққа дүниетаным, мінез-құлық тәлімі, өмір сүру салты, тілдік құралдарда сақталу арқылы беріледі. 5) әлемнің

тілдік бейнесі тілдің ұғымдары мен категориялары жүйесіндегі нақты әлемнің көрінісін көрсетеді [2].

Әлемнің тілдік бейнесі-бұл тілде көрініс тапқан әлемді көрудің тәсілі. Қазір әлемнің тілдік бейнесі туралы түсінік өте танымал және кең ұғым болып табылады. Ол ең алдымен өзіңіздің ана тіліңізді білуді, мәдениетін білуді, әлемнің тілдік бейнесімен өзіңіздің ішкі дүниеніңізді және сонымен бірге қоршаған әлемді жақсырақ және оңай түсінуге болады. Біз әртүрлі әлемнің тілдік бейнесін салыстырған кезде олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табамыз. Айтып өткеніміздей олардың кейбіреулері өте ұқсас, ал кейбіреулері бір-бірінен өте ерекшеленеді.

- әрбір нақты тілде осы тілде сөйлеушілердің дүниетанымын анықтайтын және олардың әлемдік бейнесін қалыптастыратын ұлттық, өзіндік жүйе бар.

- әрбір халық қоршаған болмысты өзінше көреді және бұл факт тілде көрініс табады.

- әр түрлі тілдердің тасымалдаушылары әлемді өз аттарын алған фрагменттерге басқаша бөледі.

- әлемді қабылдаудағы айырмашылықтар тілде лексика деңгейінде ғана емес, грамматика, сөзжасам, фразеологиялық қор, морфология, грамматика деңгейінде де көрінеді. Бірақ дәл осы адамның сөздік қоры, сөздердің мағыналық және семантикалық мағыналары адамның әлемді тану тәжірибесі шоғырланған контейнер болып табылады [3].

Әлемнің тілдік бейнесі ұғымы пәнаралық болып табылады. Бұл тұжырымдаманың пайда болуын қажет ететін міндеттерге қатысты нақты ғылымдар, философия және лингвистика аясында түсіндіріледі. Әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі жолдармен жасалады; фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, мифологемалар, бейнелі-метафоралық сөздер, коннотативті сөздер және т. б. Сонымен қатар әлемнің тілдік бейнесі ана тілінің танымдық, мәдени және әлеуметтік сипаттамаларын көрсетеді. Бұл көрініс халықтың менталитетімен анықталады. Ол әлемдегі адамның мінез-құлық нормаларын белгілейді, оның әлемге деген көзқарасын анықтайды. Әрбір табиғи тіл әлемді қабылдау мен ұйымдастырудың белгілі бір тәсілін көрсетеді.

Тіл білімінде әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасуының компоненттеріне: концепт, когниция, кесте, ұғым, оқиға, пропозиция және тағы басқалары жатады. Сонымен қатар әлемнің тілдік бейнесінде әлем, ғалам, күллі дүние, оның заңдылықтары туралы барлық білім жинақталады.

Әлемнің тілдік бейнесі қосарлы сипатқа ие. Бір жағынан, адамдардың өмір сүру жағдайлары, олардың материалдық әлемі олардың санасы мен мінез-құлқын анықтайды, бұл олардың әлемнің тілдік бейнесінде көрінеді; екінші жағынан, адам әлемді негізінен ана тілінің формалары, оның семантикасы мен грамматикасы арқылы қабылдайды, бұл ойлау мен мінез-құлық құрылымын анықтайды. Әлемнің тілдік бейнесі-адамның барлық рухани белсенділігінің нәтижесі болып табылатын әлемнің тұтас, жаһандық бейнесі, ол адаммен оның әлеммен барлық байланыстары барысында пайда болады.

Айтып кеткеніміздей, әлемнің тілдік бейнесі мәдениетпен тығыз байланысты, онымен үздіксіз қарым-қатынаста, адамды қоршаған нақты әлемге қайта оралуына себепкер болады. Біздің дүниетанымымыз әлемнің тілдік бейнесімен тікелей байланысты. Әрбір нақты тілде осы тілде сөйлейтіндердің дүниетанымын анықтайтын және олардың әлем бейнесін қалыптастыратын ұлттық, ерекше жүйе бар. Жалпы, әлемнің тілдік бейнесі адамның мәні мен оның әлемдегі орны туралы маңызды дүниетанымдық сұраққа жауап береді. Біздің құндылық бағдарларымыз, мақсаттарымыз, даму бағытымыз осы мәселені шешуге байланысты.

Ар-ұят концептісің алып қарасақ, ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі әлемнің тілдік бейнесінің айырмашылықтары да ұқсастықтары да бар. Ар-ұят әлемнің орыс тілдік бейнесінде Логос, Құдайдың дауысы бар, бұл дауысты қабылдау үшін адамның жаны мен жүрегі бар — бұл Құдайдың орны және оның хабарларын қабылдау органы. Әлемнің ағылшын тіліндегі көрінісінде ар-ұят адалдық, шындық, ұят ұғымдарымен алмастырылады. Бұл ұтымдылықты, ар-ұяттың ұтымдылығын-іс-әрекеттің санасын көрсетеді, бірақ бұл Логос емес. Ал әлемнің қазақ тілдік бейнесінде ар-ұят концептісің инсандық қасиетті ең жоғарғы адамдық қасиеттерге жатқызады. «Ар-ұят» арқылы адамның азаматтық ортадағы адами болмысы танылады. Ағылшын тіліндегі санада қоғамдық пікірдің басымдығы, орыс тілінде - өзін-өзі тану, өзіне және Құдай алдындағы жауапкершілік деп бекітілген. Қазақ тілінде «ар-ұят» концептісі адамның азаматтық қасиетін сақтау арқылы тектілік, тәртіптілік, азаматтық, инсандық, адамгершілік, деғдарлық, мәрттік, т.б. әлеуметтік мәнділігі жоғары логикалық модельді білдіретін концепт жасауға құрылымдық элемент ретінде қатысады [4]. Мысалы, ағылшын тілінде ар-ұятқа байланысты көптеген мақал-мәтелдер бар. *Clear conscience never fears midnight knocking. A clear conscience is the greatest armor. A clear conscience shines not only in the eyes.* Ағылшын халқы таза ар-ұят адамның жанына тыныштық әкелетініне сенімді. Сонымен қатар ар-ұятты адамдардың жан дүниесіне ізгілік ұялататын, оларды адал, жанашыр және шыншыл ететін тұқым ретінде қарастырады. Оны ағылшын тіліндегі “*Conscience is the nest where all good is hatched*». мақал-мәтелінен байқауға болады. Қазақ тілінде “*Ақылың болса, арыңды сақта, Ар, ұят керек әр уақытта.*” “*Ары таза нар жүгін көтереді.*” “*Қызғаншақтың іші тар, Болмас онда ұят-ар.*” “*Ар-ұят алдындағы адалдық - өз қадір-қасиетіңе, ізгі іс-әрекетіңе байланысты.*” және т.б. мақал-мәтелдер бар. Қазақ халқында да ар-ұятты таза, жоғары қасиет ретінде қарастырады, ар-ұят керек әр уақытта, арын таза болу керек деген мағынада көп қолданады. Ал, орыс халқында “*Совесть без зубов, а грызет.*” “*От людей спрячешься, от совести нет.*” “*Счастлив тот, у кого совесть спокойна.*” және т.б. мақал-мәтелдері бар. Бұл мақал-мәтелдерде де ар-ұяттың таза болу керек деген ой жатыр. Адамдардан тығылсан да өзіңіздің ар-ұятыңыздан тығыла алмайсыз және ең бақытты адам ар-ұятты тыныш адам деп қарастырған. Осы мақал-мәтелдер арқылы үш халықтың да ар-ұятты қалай түсінетіндігін көріге болады деп есептейміз.

Әлемнің тілдік бейнесінің мақсаты- әлем туралы күнделікті білімді сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа беру, осы тілдің ана тілінде сөйлейтіндердің тілдік ойлауының сабақтастығын қамтамасыз ету. Тілді игере отырып, бала әлемді тіл деңгейінде біледі, уақыт, кеңістік, мөлшер, мақсат, себеп және т. б. туралы алғашқы идеяларды қалыптастырады. Әлемнің тілдік бейнесі субъективті, ол белгілі бір этникалық топтың әлемді қабылдауын, ұғынуын және түсінуін оның дамуының қазіргі кезеңінде емес, тілдің қалыптасу кезеңінде, яғни әлемнің бастапқы, аңғал, ғылыми таным кезеңінде жазады"[5,15 б.].

Қорыта келгенде, тіл арқылы адам әлемді игереді, таниды және әр тіл әлемді өзгеше түсінеді және әр тілде өзгеше түсіндіріледі ол дегеніміз әлемнің тілдік бейнесінің негізінде когнитивті қызмет жатады деген сөз. Табиғатты түсіну мен танып білу де тек адамның өзі мен әлемі арқылы жүзеге асады, бұл әлемнің тілдік сипатты антропоцентрикалық сипатта екенің дәлелі. Әлемнің тілдік бейнесі адамға бағытталады, сол арқылы жүзеге асады. Әр этностың және әр адамның әлемнің тілдік бейнесі әр түрлі себебі ол сол адамның немесе этностың біліміне, тәжірибесіне, тіліне байланысты болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Вежбицкая А. Язык. Культура.Познание. – М.: Русские словари,1997.
[2] Вейсгербер Л. Язык и философия // Вопросы языкознания.– 1993. – № 2. – С. 114-124.
[3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док.дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 56 б.
[4] Пименова М. В. Совесть как составная часть внутреннего мира человека / М. В. Пименова // Этногерменевтика: фрагменты языковой картины мира. - Кемерово: Кузбассвузиздат; Landau: Verlag Empirische Pädagogik, 1999. - С. 62 - 69.
[5] Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. - Издание 2-е, исправленное и дополненное - М.: ЧеРо, 2003. - 349 с.

REFERENCES

- [1] Vezhbickaja A. Jazyk. Kul'tura. Poznanie. (Language. Culture. Knowledge.) – М.: Russkie slovari “Publ.”, 1997. [In Rus.]
[2] Vejsgerber L. Jazyk i filosofija. (Language and philosophy.) Voprosy jazykoznanija. - Questions of linguistics – 1993. – № 2. – pp.114-124 [In Rus.]
[3] Uәli N. Qazaq söz мәdenietiniñ teorialyq negizderi. (Theories based on Kazakh word culture.) Filol. ғыл.dok.diss... avtoref. – Phyllol. science doctoral dissertation author's abstract – Almaty, 2007. – 56 p. [In Kaz.]
[4] Pimenova M.V. Sovest' kak sostavnaja chast' vnutrennego mira cheloveka. (Conscience as an integral part of the inner world of a person) Jetnogermenevtika: fragmenty jazykovej kartiny mira. - Ethnogermeutics: fragments of the linguistic picture of the world — Кемерово: Kuzbassvuzizdat; Landau: Verlag Empirische Pädagogik “Publ.”, 1999. - pp. 62 - 69 [In Rus.]
[5] Kornilov O. A. Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacional'nyh mentalitetov. (Linguistic pictures of the world as derivatives of national mentality.) Izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe. - 2nd edition, revised and enlarged. - М.: ЧеРо “Publ.”, 2003. - 349 p. [In Rus.]

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЫ МИРА

Кадырбек А.¹, Рысалды Қ.Т.²

¹магистрант 2-го года обучения, специальность «М059 - Иностранная филология»

²д.филол.н., профессор

КазУМОиМЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан

e-mail: kad.aidanaa16@gmail.ru ; Ryssaldy@yandex.ru

Аннотация. В статье рассматриваются понятие языковой картины мира, особенности и основные составляющие понятия языковой картины мира. Языковая картина мира – актуальное направление современной лингвистики и объект лингвистического описания многих учёных. Рассматривается развитие взглядов ученых о языковой картине мира, анализируется паремический слой концепта совесть.

Ключевые слова: языковая картина мира, язык, культура, мировоззрение.

THE MAIN FEATURES OF THE LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Kadyrbek A.¹, Rysaldy K.T.²

¹master student of the 2nd year of study, specialty "M059 - Foreign Philology"

²Doctor of Philology, professor

Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World
Languages, Almaty, Kazakhstan

e-mail: kad.aidanaa16@gmail.ru ; Ryssaldy@yandex.ru

Abstract. This article discusses the concept of the linguistic image of the world, the features and basic concepts of the linguistic image of the world. The linguistic image of the world is a topical area of modern linguistics and the object of linguistic description of many scientists. The development of the views of scientists in terms of the linguistic image of the world is reviewed, and the paremic layer of the concept of conscience is analyzed.

Key words: linguistic picture of the world, language, culture, worldview.

Статья поступила 20.04.21